

A MAGYAR KÖZÉPKOR EURÓPAI ÖSSZEFÜGGÉSBEN: A LEGKORÁBBI ÍROTT FORRÁSANYAG ÁTFOGÓ ELEMZÉSE (2018–2023)

Az MTA–ELTE Lendület Liturgiátörténeti
Kutatócsoport bemutatkozása¹

STAMLER ÁBEL

A középkor az európai kultúra formatív periódusa. Az egységnek és a sokféleségnek az a rendezett összhatása, amely Európát máig meghatározza, ekkor alakult ki. A középkori kultúra mindenekelőtt liturgikus kultúra volt. A liturgia, azaz a keresztény egyház nyilvános istentiszteleti élete volt a közeg, amely a legfontosabb szellemi és művészi teljesítményeket integrálta, újraszervezte és széles rétegek számára tartósan közkinccsé tette. Olyan egyetemes nyelvet és hivatkozási alapot képezett, amelyen keresztül az európai ember a földművestől a magas értelmiségiig megtapasztalta a közös kultúrát.

Ez a liturgikus kultúra meglehetősen tartós volt első, 6–7. századi forrásaitól a 16–17., sőt bizonyos szempontból a 20. századig. Egy-egy intézmény vagy régió hűségesen őrizte a maga gyakorlatát, de a lényegi egységhez képest ezek a gyakorlatok a változatok gazdagságában nyilvánultak meg. Ez azt is jelenti, hogy a középkori liturgikus kultúrának nem elsősorban története, hanem inkább tipológiája van. Genealógiai vagy statisztikai megközelítése tévút, amelyhez képest a hazai kutatás új módszereket és megbízhatóbb eredményeket kínál. Feladatunk ennek a liturgikus kultúrának a kutatása úgy, hogy egyrészt megmaradjunk az elsődleges forrásokkal való szoros kapcsolatnál, helyreállítva az alapkutatások méltóságát a humán szférában, másrészt ne tévesszük szem elől a távlati célokat, magasabb összefüggéseket, amelyek munkánkat többé teszik muzeális adatok egyszerű fölhalmozásánál. Az anyag belső természetének megfelelő módszerekkel kívánjuk a forrásokat föltárni, értelmezni, rendszerbe állítani, és biztosítani

¹ Jelen összefoglaló az eddigi kutatási tervek és beszámolók összeállításával készült kompiláció. A kompilátor a kutatócsoport tagja.

a lehetőséget a számos társtudomány és a művelt nyilvánosság számára, hogy megbízható kutatásokra támaszkodják, illetve hogy megelevenedjék előtte Európa mintegy ezer évének súlyponti tevékenysége.²

A liturgiátörténet kutatását a 21. században világi intézményi bázisra kell építeni.³ Habár már a kora újkorban és különösen a 20. század elején a Katolikus Egyházon belül megindult egy figyelemre méltó és magas színvonalú kutatási tevékenység, ez mára nagyobbrészt folytatás nélkül maradt. A jelenség okai közé tartozott, hogy egyház és állam politikai szétválasztása bizonyos területeken együtt járt az egyházi és a világi kultúra szétválasztásával, ami viszont nem alkalmazható olyan történelmi korszakokra, amelyekre ez a szétválasztás nem volt érvényes. A világi tudományosság és oktatás ma jóhiszeműen föltételezi, hogy egyházi megfelelője gondoskodik a rá tartozó kultúrjavak megőrzéséről és földolgozásáról, de ez naivitás. Az egyházi tudományosság rendelkezésére álló emberi és anyagi erőforrások ugyanis jóval korlátozottabbak, mint voltak száz évvel ezelőtt, így a tudományos tevékenység nem számít prioritásnak, és az egyházi tudományok között is hátrányban vannak azok, amelyeknek a gyakorlati teológia vagy lelkipásztorkodás nem látja hasznát. Ez a helyzet azzal a következménnyel járhat, hogy egy fontos, gazdag és összetett kultúra szinte észrevétlenül merül feledésbe.

Egyes területek, mint a középkori irodalomtörténet, a vallási néprajz, a patrisztika, a kodikológia vagy a zenetudomány már fölismerték a kihívást, és világi tudományos műhelyeket hoztak létre, amelyekből természetesen nem rekesztik ki a kompetens egyházi személyeket sem. A probléma azonban az, hogy a középkori egyházi és különösen a liturgikus kultúra vizsgálata diszciplinárisan megosztott, töredezett. Ennek a kultúrának a kutatását mindig mintegy álcázni kell, egyrészt hogy illeszkedjék a már kialakult intézményi keretekbe, másrészt hogy ne tűnjék az egyházi tudomány belügyeibe való beavatkozásnak. Ez az állapot véleményünk szerint nem fönnttartható.

Ezért indította el Déri Balázs és Földváry Miklós az OTKA támogatásával 2003-ban a Monumenta Ritualia Hungarica (MRH)⁴ szövegkiadás-sorozatot⁵ és annak szakmai műhelyét, amely azóta három sikeres pályázati cikluson jutott túl.

² Vö. Földváry Miklós István: „Régiók, történelem és önazonosság a középkori Európában. A liturgiátörténet tanúsága”, in Széchenyi Ágnes – Buzinkay Géza (szerk.): *(Magyar) Nemzet és Európa. Tanulmányok a 70 éves Martin József tiszteletére*, Eger, Linceum Kiadó, 2014, 91–105.

³ Vö. Földváry Miklós István: Középkori pontifikálék Magyarországon, *Magyar Könyvszemle* 2010/126/2, 242–247.

⁴ A sorozat megjelent, megjelenés előtt álló és tervezett köteteit lásd <http://vallastudomany.elte.hu/node/76>

⁵ A sorozat eredeti elképzeléséről lásd Déri Balázs – Földváry Miklós István: „Objectives of Monumenta Ritualia Hungarica”, in Déri Balázs: *Missale Strigoniense 1484: id est Missale secundum*

Amennyire az előző pályázatok anyagi volumene megengedte, létrehozták egy komoly liturgiátörténeti szakkönyvtár és digitális gyűjtemény⁶ alapjait.

A műhely alapítói eredetileg a középkori magyar liturgia forrásanyagának teljes és reprezentatív kiadását tűzték célul maguk elé, hangsúlyozottan nemzetközi közönségre számítva, intenzív külföldi publicitással és alapvetően angol nyelvű tanulmányok kíséretében. Munkájuk során azonban kitágult a horizont. Egyrészt azért, mert kiderült: a magyar liturgiaváltozat nemcsak azért fontos, mert hozzánk nemzeti szempontból közel áll, és része a hazai kulturális örökségnek, hanem azért is, mert – sajátos keletkezési körülményei miatt – egész Európa legnagyobb területen használatos és ehhez képest legtartósabb liturgikus úzusa volt. A magyar úzus tehát afféle „állatorvosi ló” a liturgiátörténetben: ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy egy liturgiaváltozat a középkorban miként jött létre, hogyan hagyományozódott, variálódott, változott, akkor a legjellemzőbb képet éppen a magyar úzusból nyerjük. Munkánkat segíti, hogy a fennmaradt forrásanyag Magyarországon elég bő ahhoz, hogy értékelhető legyen, de elég szűk ahhoz, hogy egy belátható szakmai kör egy nemzedéken belül földolgozhassa. Másrészt azért tágult ki a láthatár, mert a magyar úzus egyes forrás- és szertartástípusait elemezve⁷ világossá vált: végleges és érdemi információkat csak akkor nyerünk, ha minden egyes típust a

chorum almae ecclesiae Strigoniensis, impressum Nurenbergae apud Anthonium Koburger, anno Domini MCCCCLXXXIII. Budapest, Argumentum Kiadó, 2009, I–VIII.

⁶ A folyamatosan bővülő digitális gyűjteményt lásd <https://usuarium.elte.hu/>. Hivatkozás módja: Földváry Miklós István et al.: USUARIUM: A Digital Library and Database for the Study of Latin Liturgical History in the Middle Ages and Early Modern Period (2014).

⁷ A teljesség igénye nélkül lásd Földváry Miklós István: „A Hartvik-agenda kiközösítési és visszafogadási rítusainak szerkezete és eredete”, in Déri Balázs és mások (szerk.): *Conversio. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai*. Budapest, Argumentum Kiadó, 2012, (ATION Könyvek 1) 529–542; Földváry Miklós István: „A zsinattartás rendje a Hartvik-agendában”, *Magyar Egyházzene* 2011/2012/19., 3–32; Szaszovszky Ágnes: A Veszprémi pontifikále templomszentelési ordója, in Kiss G. – Czagány Zs. – Papp Á. (szerk.): *Zenatudományi Dolgozatok 2011: In memoriam Dobszay László*. Budapest, MTA BTK Zenatudományi Intézet, 2012, 83–96; Földváry Miklós István: *Az Esztergomi benedikcionále. Irodalom és liturgia az államalapítás-kori Magyarországon*, Budapest, Argumentum—ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2014; Horváth Balázs – Földváry Miklós István: „Beyond the Gradual. An Analysis of the Recited Layers of Mass Propers and the Impact of Regensburg on the Early Hungarian Liturgy”, *Studia Musicologica* (2015) LVI 161–172; Földváry Miklós István: Gyászszertartások a régi magyar liturgiában, in Horváth Balázs – Bartók, Zsófia Ágnes (szerk.): *Írások a Pray-kódexről*, Budapest, Argumentum Kiadó – ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2019, 65–96; Horváth Balázs: „A Pray-kódex kalendáriuma és szanktoráléja európai összehasonlításban”, in Horváth Balázs – Bartók, Zsófia Ágnes (szerk.): *Írások a Pray-kódexről*, Budapest, Argumentum Kiadó – ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2019, 47–63.

legszélesebb európai összefüggésben helyezünk el, mind szinkron (földrajzi-intézményi), mind diakron (történelmi) szinten. Ez a fölismerés olyan módszertani eredményekhez vezetett (részben Dobszay László munkásságát folytatva), amelyek a párhuzamos (és sokszor terméketlennek bizonyuló) külföldi kutatásokhoz képest áttörést hozhatnak. Átalluk a liturgiátörténet „magyar iskolája” a vonatkozó kutatások élvonalába kerülhet, azoknak mintegy eszmei bázisává, rendszerező központjává léphet elő.

A liturgia alapeleme az, ahogy egy-egy szertartás mint szövegi kompozíciók és drámai cselekmény fölépül. Ebben az értelemben nevezünk egy szertartást ordónak. Az egyes ordók elemzése megtörténhet filológiai, ceremoniális és kompozíciós szempontból, érdemes megfigyelni az ordó történetét egy adott úzusra vetítve, variálódását több úzus között, forrásait és hatását. A kiadott anyag elemzése ezt a munkát takarja. Távlati célunk a nyugati liturgia minden egyes ordójának szinkron és diakron elemzése, ezt azonban lehet, hogy még a legszerencsésebb körülmények között sem végezheti el egyetlen nemzedék. Addig azonban eljuthatunk, hogy a munka reprezentatív hányadát elvégezzük, és így kidolgozott eszközöket, módszereket és konkrét célokat hagyjunk az utókorra.

Indokolt és igazolt munkahipotézis, hogy a középkori nyugati liturgia tartós és kontinuos úzusokra tagolódik, az úzusok pedig bizonyos rokonsági köröket, családokat, tájakat alkotnak. Egy-egy változat mibenléte, jelentősége, sajátosságai akkor mutatkoznak meg, ha rekonstruáljuk azt a bonyolult, de értelmes rendszert, amelybe illeszkednek. A rekonstrukciót az nehezíti, hogy a hozzáférhető források igen egyenetlenül oszlanak el. Egyes európai országokban sok, másutt kevés maradt fön, és ami fönmaradt, azt is van, ahol kiadták, és van, ahol még a katalógizálás is hiányos vagy téves. Könnyebbség, de nehézség is, hogy a digitalizálás révén exponenciálisan nő az interneten elérhető forrásanyag. Könnyebbség, mert olcsón és könnyen hozzáférhetővé tesz egyes adatokat, de nehézség is, mert a digitalizálási „policy” egészen eltérő könyvtáranként: míg egyes területek szinte terített asztalt jelentenek, addig mások a legtjelesebb homályban maradnak.

Egy hatékony munkának alapfeltétele, hogy ne véletlenszerűen, az éppen hozzáférhető forrásokból merítsen, hanem szisztematikusan és arányosan tárja föl az egyes európai régiók anyagát. Ehhez elsősorban – ha vannak – szövegkiadásokra, ezeken kívül ős- és korai nyomtatványokra, végül pedig kéziratos kontrollforrásokra van szükség. Szükséges tehát az éppen adott lehetőségekkel élő gyűjtőmunka, de szükséges a célirányos tájékozódás is, és ennek nyomán a nehezebben megközelíthető forrásanyag beszerzése.

A liturgia hordozói szövegek és könyvek, de maga a liturgia élő valóság, öszművészeti alkotás, társadalmi cselekmény. Mint ilyen a közösségi kultúrjavak létmódjában osztozik. Messzemenően érvényes rá minden, amit a kulturális örökség nem dologi természetű elemiről állíthatunk. Magyarországon nagy múltra tekint

vissza a középkori liturgikus örökség újjáélesztése, amelyet ez esetben nem műkedvelők, hanem a téma legjobb szakértői végeztek. Ezt a hagyományt folytatta Földváry Miklós – párhuzamosan a szövegkiadói műhely elindításával – a Szent Mihály Laikus Káptalan megalapításával 2004-ben, és folytatja munkatársaival együtt mindmáig a budapesti Váci utcai Szent Mihály-templom szertartási életéhez kapcsolódva. A kedvező egyházpolitikai helyzet hatására a csoport tevékenysége mára nagymértékben hozzáférhetővé tette a hagyományos liturgiát mint élő tapasztalatot, hitéleti vonatkozásain túl részévé vált a magyar értelmiségi köztudatnak, tudományos és művészi műhellyé fejlődött. A liturgia végzése számos gyakorlati, de szakmailag hiteles és igényes kiadványt termelt ki. E kiadványok nemcsak az élő gyakorlatot segítik, hanem a filológiai munka eredményeit is életszerűen mutatják be. Olyasmiről van tehát szó, mint a régészet és a muzeológia újabb törekvéseinél: egy szűk szakmai közegből kilépve érzékelhető, élményszerű, mondhatni interaktív közeget biztosít a tudományos eredmények befogadásához.

Erre az előzményre épít az MRH eredetileg is tervezett *Series Practica* alsorozata.⁸ Hozzá kapcsolódik, hogy egyes nagy liturgikus múlttal rendelkező szerzetesrendek, így a kármeliták, a premontreiek, a dominikánusok vagy a pálosok Magyarországon növekvő érdeklődést tanúsítanak saját hagyományuk iránt, és igénylik annak modern eszközökkel való, de hiteles fölelevenítését. Kutatócsoportunk gyakorlati érdeklődésének megfelelően ezekhez a törekvésekhez is segítséget nyújt.⁹

Munkánk távlati célja a nyugati vagy latin liturgiák teljes anyagának rendszerezett megjelentetése egy enciklopédikus munka keretei között. Utoljára a 17–18. század fordulóján kísérelte meg Edmond Martène, hogy kézikönyvsorozatban mutassa be a nyugati kereszténység történelmi liturgiájának teljességét, mind, ami a szertartások típusait, mind, ami helyi és intézményi változataikat illeti. Hogy egy ilyen típusú összefoglalásra mekkora szükség van, azt kellőképpen mutatja, hogy az Olms kiadó 1967-től jó minőségű reprint kiadásban közölte újra a művet,¹⁰ majd Aimé-Georges Martimort 1978-ban vaskos kötetben azonosította a Martène-

⁸ A *Series Practica* sorozat köteteit lásd <http://vallastudomany.elte.hu/node/79>

⁹ Vö. Földváry Miklós István (szerk.): *Vesperale Carmelitanum (ad experimentum) – Kármelita vesperále* (próbakiadás). Magyarszék, Sarutlan Kármelita Nővérek, 2010; Földváry Miklós István: „Egy zsolozsmahagyomány újjáéledése: gondolatok a *Vesperale Carmelitanum* elé”, *Magyar Egyházzene* 2012/19/2, 115–168; Földváry Miklós István – Csonka, Szabina Babett (forráskiadás készítője), Varga Benjámin (szerk.): *Virrasztó zsolozsma és laudes egyháznapra*, Gödöllő, Gödöllői Premontrei Perjelség, 2018.

¹⁰ Martène, Edmond OSB: *De antiquis Ecclesiae ritibus libri I–IV*. Rouen 1700–1721. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1967–1969.

ne által fölhasznált forrásokat.¹¹ A három kötet mindmáig állandó szereplője az európai szertartási életre közvetve vagy közvetlenül reflektáló számos szakmunka hivatkozásainak.

Egy több mint 300 éves kézikönyv azonban, lett légyen bármilyen kiváló, szükségképpen elavult. Martène nem fért hozzá minden lényeges forráshoz, amihez hozzáfért, annak eredetével, korával nem volt mindig tisztában, híján volt a hatalmas anyag áttekintését, kezelését biztosító módszernek és technológiáknak. Éppen e két terület, a módszertan és a technológia fejlődése miatt gondoljuk, hogy megérett az idő egy hasonló formátumú, korszerű kézikönyvsorozat, az „új Martène” megalkotására.

Az adattárolás és -feldolgozás mai lehetőségei kedveznek ennek az új kísérletnek, amelynek az *Usuarium Ecclesiae Occidentalis* címet adnánk. Az Usuarium a liturgiát ordónként monografikusan közölné, bemutatná a tételkészlet és a szerkezet variábilis pontjait és jellemző változatait, és ezen keresztül hármassal hasznot hozna:

- a) Teljes egészében tenné megismerhetővé az ordókat.
- b) Pontosan leírná az egyes úzusokat, viszonyukat és történetüket.
- c) Az egyes úzusokra jellemző egyes ordók segítségével biztos eszközt kínálna a források azonosításához és csoportosításához.

Mivel a projekt könyvformátumú kidolgozása rendkívül nagy munkát és hosszú időt igényel, ugyanakkor elvünk, hogy a szellemi javakat csak nagyvonalúan szabad kezelni, a kutatás részeredményeit, azaz a feldolgozott és rendszerezett forrásokat és ordókat internetes adatbázisban tesszük közzé.

Az elvek szempontjából az elmúlt években fölismertünk és sikerrel alkalmaztunk egy olyan megközelítést, amely lehetővé teszi a beláthatatlan forrásanyag értelmes megválogatását és kiértékelését. A technológia szempontjából a források digitalizálása és a modern adatbázis-építés fölbecsülhetetlen segítséget jelent az adatok tárolásában és rendszerezésében: ezt az általunk kidolgozott, szintén Usuarium¹² elnevezésű digitális gyűjtemény és adatbázis tanúsítja. Digitális gyűjteményünk a téma kutatásának ma legnagyobb és legteljesebb eszköze. A mögötte álló kutatási koncepciót és a rajta futó szoftvert szabadalmaztattuk. A neki otthont adó honlap grafikáját korszerűsítettük, a forrásállományt több szempontból szűrhetővé tettük, az adatokat oldalképekhez rendeltük. A megfelelő módszerek és technológia fölhasználásával eddig elkészült esettanulmányok pedig reményt adnak, hogy fegyelmezett gondolkodással, ugyanakkor elemzői érzékenységgel sikerül

¹¹ Martimort, Aimé-Georges: *La documentation liturgique de Dom Edmond Martène. Étude codicologique*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano, 1978. (Studi e Testi 279)

¹² Vö. Földváry Miklós: „A Liturgiátörténeti Kutatócsoport digitális forrásgyűjteménye”, *Magyar Egyházzene* 2014/ 21/1, 101–111.

megragadni a rítusok szerkezetét, rendszerezni változataikat, értelmezni történetüket.

Az „új Martène”, az Usuarium két megjelenési formája tehát egyfelől egy nem túlméretezett (3–5 kötetes), szakszerű, mégis közérthető kézikönyvsorozat, másfelől a kutatás teljes háttérét dokumentáló internetes forrásgyűjtemény és adatbázis lenne. Első kötetként a liturgikus évet és az eucharisztikus istentiszteletet, vagyis a misét dolgozzuk föl.

A kívánt eredmény eléréséhez szükséges munkafolyamat a források föltérképezéséből-beszerzéséből, liturgikus tartalmuk leírásából, kivonatolásából, adataik rendszerezéséből és kiértékeléséből, majd az eredmény szöveges, elemző kifejtéséből és az ezt kísérő, szemléletes példaanyag kiválasztásából áll. Az első szakasz az internetes gyűjtemény és adatbázis keretei között zajlik, a második a kézikönyv egyes fejezeteiben nyeri el végleges formáját. A nemzetközi érdeklődésű kutatásnak mintegy esettanulmányaként adjuk ki és értelmezzük párhuzamosan a magyar középkor miseliturgiájának emlékeit.

Módszerünk a teljes latin rítusterületet arányosan lefedő, reprezentatív emlékeanyag összegyűjtése és történeti-összehasonlító elemzése. Ez teszi lehetővé (és utólag ez hitelesíti) az eredmények elemző kiértékelését. Végző formája az említett kézikönyvsorozat első kötete, amely a liturgiát mint történeti és tipológiai összehasonlításban vizsgálható rendszert mutatja be, majd elemzi a miseordinárium, a miseproprium és az egyházi év szempontjából. Előadásaink, folyóiratcikkeink már e kézikönyv reménybeli fejezeteit szem előtt tartva készülnek.

Eddig sikerült létrehozunk a kívánt forrásbázist, és a rendelkezésre álló adatmennyiség bő harmadát már feldolgoztuk. Kialakítottuk és elméletben is megfogalmazzuk a latin liturgia történetileg és területileg átfogó rendszertanát, illetve az ennek kezelésére alkalmas adatbázis-formátumot. A módszert sikerrel alkalmaztuk a miseordó elemzésére, ami a magyarországi hagyomány jellegzetességeit is megvilágította.

A csoport végső soron az egység és a különbözőség, az állandóság és a változás mintázatait kutatja az európai keresztény kulturális térben. Ebben az értelemben korunk érdeklődésének egyik meghatározó vonulatával foglalkozik: a vallásos cselekvés, a drámaiság, a gesztusok és szimbólumok, a verbális és nonverbális kifejezőeszközök működésének megértéséhez igyekszik közelebb jutni a premodern kultúra és a társadalom összefüggésrendszerében.